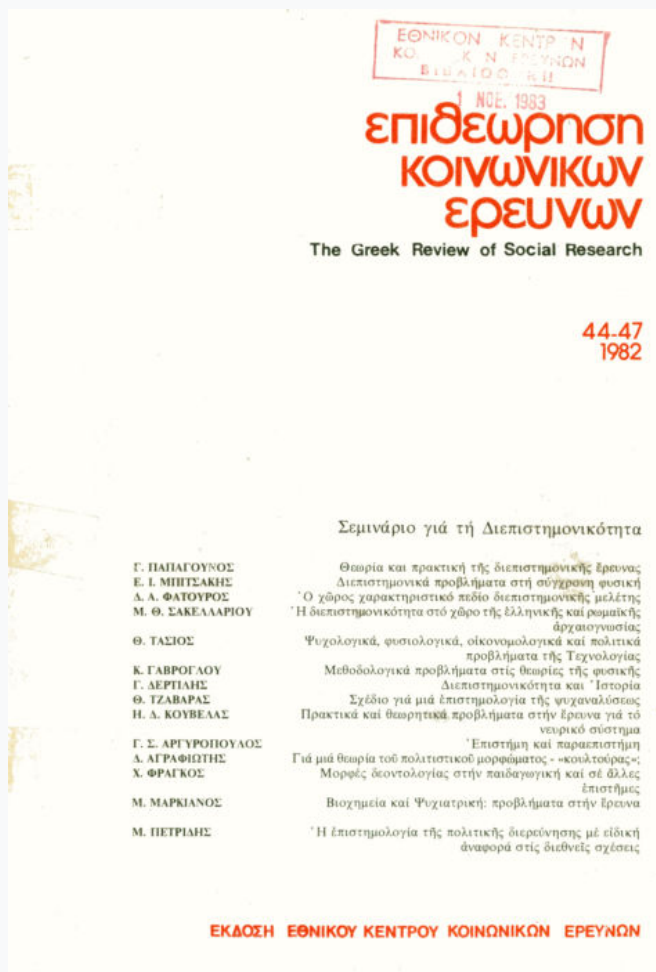

The Greek Review of Social Research

Vol 44 (1982)

44-47

Σχέδιο για μια επιστημολογία της ψυχανάλυσεως

Θανάσης Τζαβάρας

doi: [10.12681/grsr.531](https://doi.org/10.12681/grsr.531)

Copyright © 1982, Θανάσης Τζαβάρας

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

To cite this article:

Τζαβάρας Θ. (1982). Σχέδιο για μια επιστημολογία της ψυχανάλυσεως. *The Greek Review of Social Research*, 44, 65–73. <https://doi.org/10.12681/grsr.531>

E.K.E. Ep. Kouv. Ep., Gr. R. 50. I., 1983

Σχέδιο για μιά επιστημολογία της Ψυχαναλύσεως¹

Θανάσης Τζαβάρας *

«Αὐτός ὁ χώρος μοῦ φαίνεται σάν μαγικός, μεταξύ σκέψης καί ἀναπνοῆς»²

Ἡ Ψυχανάλυση βρίσκεται, πάνω ἀπό τρία τέταρτα τοῦ αἰώνα μετὰ τὴν πολιτογράφησή της, στὴν παράδοξη θέση ν' ἀναρωτιέται οὐσιαστικά γιὰ τὴ φύση τῆς καὶ νὰ χρειάζεται νὰ δικαιώνει τὴν παρουσία της, καλὴ ὥρα, σὲ μιά συζητήτηση γιὰ τὴ διεπιστημονικότητα.

Ἄς ἀσχοληθοῦμε γιὰ λίγο μὲ αὐτὴ τὴν τελευταία (ἀνάγκη) δικαιώσεως. Ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς ἐμφανίσεως τῆς θεωρίας τοῦ Φρόντ, στοὺς ἰατρικοὺς κύκλους πρωταρχικά καὶ μεταγενέστερα στὸν εὐρύτερο κύκλο τῶν ἐπιστημῶν τοῦ ἀνθρώπου, ἡ κυρίαρχη κριτικὴ ἀφορὰ τῆ μὴ «ἐπιστημονικότητα» τῆς ψυχαναλύσεως, κριτικὴ ποὺ πολλές φορές βρέθηκε νὰ συμβαδίζει ἀρμονικά μὲ ἠθικῆς φύσεως κατακρίσεις τῆς. Θὰ δοῦμε, πιὸ κάτω, πὼς ὁ ἴδιος ὁ Φρόντ ἀντιμετώπισε τὸ ὅλο θέμα³ εἶναι ὅμως χρήσιμο νὰ λεχθεῖ, πὼς ἀκόμα καὶ μετὰ τὴς πρόσφατες ἐξελίξεις τῆς ἐπιστημολογίας καὶ τῆς φιλοσοφίας τῶν ἐπιστημῶν, ἡ μὴ «ἐπιστημονικότητα» τῆς ψυχαναλύσεως ἐξακολουθεῖ νὰ ἀποτελεῖ τὴ μο-

* ψυχίατρος - ψυχαναλυτής, Φιλοσοφικὴ Σχολή Α. Π. Θεσσαλονίκης.

1. Πρόκειται γιὰ τὸ κείμενο τῆς εἰσηγήσεως στὸ σεμινάριο διεπιστημονικότητας στὶς 10-3-1981, ἐμπλουτισμένο μὲ στοιχεῖα τῆς συζητήσεως καὶ μὲ βιβλιογραφία, συνήθως ὑπὸ μορφή σημειώσεων. Ἡ ἐπικαιρότητα αὐτῆς τῆς συζητήσεως ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τὶς πολλές πρόσφατες δημοσιεύσεις. Ἀναφέρομαι ἰδιαίτερώς στὸ βιβλίο τοῦ P.-L. Assoun, *Introduction à l'épistémologie Freudienne*. Payot, Paris, 1981, τὸ ἄρθρο τοῦ D. Dunchan, «A Thought of the Nature of Psychoanalytic Theory», *Int. J. Psycho-Anal.*, 1981, 62, 339-349 καὶ στὸ «Freud et la Science» Table Ronde, *L'âne*, 1982, 5, 6-9. A. Bourginon, «Quelques problèmes épistémologiques posés dans le champ de la psychanalyse freudienne», *Psychanalyse à l'Université*, 1981, 6(23), 381-414. Ὁ ὅρος «ἐπιστημολογία» χρησιμοποιεῖται ἐδῶ (κυρίως) κατὰ τὴ γαλλικὴ ἀποδοχὴ του: Λόγος περὶ τὴν ἐπιστήμην καὶ ἱστορία τῶν ἐπιστημῶν.

2. Αὐτὴ ἡ παρατήρηση ἐνὸς προσώπου κατὰ τὴ διάρκειά μιᾶς ψυχαναλυτικῆς σχέσεως εἰκονογραφεῖ πιστὰ τὴν «ἀπορία»: Τί εἶναι ἡ Ψυχανάλυση καὶ τί συμβαίνει στὴν Ψυχανάλυση; Σὲ μεταγενέστερη συζήτηση, ἡ φίλη Μ. Β., συσχέτισε αὐτὴ τὴν ἀπορία μὲ τὴς σκέψεις τοῦ E. Wittgenstein περὶ «μυστικὸ στοιχεῖον» (das Mystische): 6.44: Τὸ μυστικὸ στοιχεῖο δὲν εἶναι πὼς εἶναι ὁ κόσμος, ἀλλὰ πὼς εἶναι. 6.45: Τὸ μυστικὸ στοιχεῖο εἶναι τὸ αἶσθημα τοῦ κόσμου ὡς περιορισμένου συνόλου. 6.522: Χωρὶς ἄλλο, ὑπάρχει αὐτὸ ποῦ δὲν λέγεται μὲ λόγια. Αὐτὸ δέχνεται, εἶναι τὸ μυστικὸ στοιχεῖο (ἀπὸ τὸ *Tractatus Logico-philosophicus*, Ἑλληνικὴ ἐκδόση, Πατάκης, 1978). Τὸ ἀφῆνω ἔτσι, γιὰ συζήτηση...

βολεκτική καταδίκη και τήν αιτία αποκλεισμού της από τόν «επιστημονικό» χώρο. Έγκυρα όνόματα, όπως ο Popper και ο Kuhn, προσετέθησαν τις τελευταίες δεκαετίες στη χορεία τών θετικιστών, νεοθετικιστών, εμπειριοκρατών και άλλων, για να καταδικάσουν τη μέθοδο και τη θεωρία της ψυχανάλυσεως και να συντονιστούν με τα πολλά δίκαια ή φανταστικά που τής πρακτικιστών οι επαγγελματίες τής (ψυχικής) ύγείας σχετικά με την ηθική της.³

Έπομένως, ή α priori άποδοχή κριτηρίου «επιστημονικότητας» θά έκανε άτοπη αυτή τήν εισήγηση, και, αντί για δικαίωση, ή παρουσία αυτή τής ψυχαναλυτικής προβληματικής σέ ένα διεπιστημονικό σεμινάριο θά λειτουργούσε σάν δικαιολογία.

Αυτό λοιπόν που θά ύποστηρίζω στή συνέχεια είναι ότι ή ψυχανάλυση έχει μία καθ' έαυτο επιστημολογική ύπόσταση, και μέ αυτή τήν έννοια μπορεί να συμβάλει σέ μία διεπιστημονική προβληματική.

— Είπα στήν άρχή πώς ή ψυχανάλυση βρίσκεται στήν παράδοση θέσε ν' άναρωτιέται ακόμα και σήμερα για τό χαρακτήρα της. Μιά τέτοια αίσθηση του παράδοξου δέν μπορεί να προέρχεται από τήν πεποίθηση για τήν ύπαρξη μιάς και άδιαιρέτου ψυχανάλυσεως, δηλαδή ενός «δόγματος» και όχι μιάς θεωρίας, στήν πλήρη άποδοχή αυτού του όρου.⁴ Άλλωστε, μόνο ή κατανόηση τών εξελίξεων στή σκέψη του Φρόντ, και κατά συνέπεια στή θεωρία του, μπορεί να στοιχειοθετήσει τήν επιστημολογική ύπόσταση τής ψυχανάλυσεως. Μετά από αυτή τήν άποδοχή, μπορεί να γίνει κατανοητός και ο τίτλος τής εισήγησέως μου: *Σχέδιο για μία επιστημολογία τής Ψυχανάλυσεως*.

— «Σχέδιο ή σχεδιάγραμμα μιάς επιστημονικής ψυχολογίας» ή «ψυχολογία για νευρολόγους» ήταν ο (πρόσκαιρος αλλά και τελικός) τίτλος ενός δοκιμίου, που έγραψε ο Φρόντ τό 1895, σάν τήν πρώτη του προσπάθεια να παρουσιάσει, υπό μορφή μοντέλου, τις πρώτες θεωρητικές ύποθέσεις και κλινικές πα-

3. 'Υπάρχει ένα είδος «ειρωνείας τής ιστορίας» σέ αυτής τής φύσεως τις κριτικές. 'Όταν ο H. J. Eysenck άναρωτιέται «Τί δέν πάει καλά μέ τήν Ψυχανάλυση» και λέει «ή άπάντηση είναι απλή: ή Ψυχανάλυση δέν είναι επιστημονική (unscientific)», στο *Uses and Abuses of Psychology*, 1953, Penguin), έθελουφλεί με προστάσις άνάλογες κριτικές, που άπευθύνονται στο σύνολο τής Ψυχολογίας και έν γίνεται τίς επιστήμες του άνθρώπου που άπλοποιεί τά επιστημολογικά πρόβλήματα που ακόμη σήμερα περιμένουν άπάντηση για όλους αυτούς τους τομείς (βλέπε και P. Greco, «Epi-stémologie de la Psychologie», p. 927-991, in *Logique et Connaissance Scientifique*, sous la direction de J. Piaget, Pléiade). Άλλωστε, ή ταυτότητα τών επιστημών τής Ψυχολογίας παραμένει άσαφής, όπως πολύ σωστά τό ύπογραμμίζει στήν άνασκόπησή του ο C. G. Mueller, «Some Origins of Psychology as Science», *Ann. Rev. Psychol.*, 1979, 30, 9-29.

Τέλος, δέν πρόκειται ν' άσχοληθούμε σέ αυτή τήν εισήγηση με τό πρόβλημα του όρισμού τής «επιστημονικότητας» ή τής 'Επιστήμης, γιατί άλλοι ειδικότεροι άσχολούνται σέ αυτόν τόν τόμο.

4. 'Η χρησιμοποίηση έδώ τής έκφράσεως «δόγμα» παραπέμπει στις ιδεολογικές χρησιμοποιήσεις και μεταμορφώσεις τής Ψυχανάλυσεως. Σχηματικά, μπορούμε να παραδεχτούμε τρεις πηγές παραγωγής μιάς τέτοιας «ιδεολογοποίησης» α) 'Ενδο-ψυχαναλυτική, μέ κύρια πηγή τούς οργανωμένους σε έταιρείες π.χ. ψυχαναλυτές (βλέπε π.χ. F. Roustang, *Un Destin si Funeeste*, Minuit, 1976), β) Κοινωνική, ή άλλιώς σχέσεις ψυχανάλυσης-κοινωνίας, όπου ή Ψυχανάλυση προβάλλεται και βιώνεται σάν «εφικτή» ιδεολογία τής κοινωνίας (βλέπε π.χ. R. Castel, *Le Psychanalyse*, Maspero, 1973), γ) 'Αντι-ψυχαναλυτική, πηγή που, από αντίθεση με τήν ψυχανάλυση, τήν εγκαθιστά σάν ιδεολογία (βλέπε εις τά καθ' ήμάς, τό έκ καροτίσιών best-seller: Λούτβιχ, *'Ο Φρόντ χωρίς μίσκα*, σέ πολλαπλές κλεψίτυπες εκδόσεις).

ρατηρήσεις τοῦ νέου «κλάδου» τῆς ψυχανάλυσεως. Ἡ ἐπιστημολογική του πρόθεση περιγράφεται σαφῶς:

«Σέ αὐτό τό Σχέδιο προσπαθήσαμε νά εἰσαγάγουμε τήν ψυχολογία εἰς τό πλαίσιο τῶν Ἐπιστημῶν τῆς Φύσεως, δηλαδή νά ἀναπαραστήσουμε τίς ψυχικές διεργασίες ὡς καταστάσεις (états) ποσοτικά καθοριζόμενες καί ὡς διακριτά στοιχεῖα τῆς ὕλης, καί αὐτό, μέ τόν σκοπό νά τίς καταστήσουμε προφανείς καί ἀδιαφιλονίκητες» (σ. 315 τῆς γαλλικῆς μεταφράσεως).

Τό δοκίμιο αὐτό ὁ Φρόντ ἐστειλε στόν Fliess γιά κριτική, ἀλλά, θεωρώντας αὐτή τήν προσπάθεια ἀτελή καί πρόωρη, δέν τό δημοσίευσε ποτέ.⁵

— Τό 1981, ἡ πρόθεση νά καθορισθεῖ ἕνα ἐπιστημολογικό πλαίσιο γιά τήν Ψυχανάλυση παραμένει ἀπό τήν ἀποψη τῶν κινήτρων ἢ ἴδια μέ τήν ἀρχική (καί τίς μεταγενέστερες) προσπάθεια τοῦ Φρόντ τοῦ 1895, μέ τή μόνη οὐσιαστική διαφορά ὅτι τό ὅποιο καινούργιο «σχέδιο» θά πρέπει νά συμπεριλαμβάνει, ἐκτός ἀπό τό συνολικό ἔργο τοῦ Φρόντ, τό ἔργο τῶν φροϋδιστῶν, καθώς καί τόν κριτικό λόγο γύρω ἀπό τήν ψυχανάλυση. Εἶναι περιττό, ἐπί τοῦ παρόντος, νά ὑπογραμμίσουμε τήν ἀνάγκη τῆς «συμμετοχῆς» ἄλλων ἐπιστημονικῶν κλάδων σέ αὐτό τό «σχέδιο». Εἶναι τό ἀντικείμενο τοῦ δευτέρου μέρους αὐτῆς τῆς ἐργασίας.⁶

— Σάν προοίμιο ὅμως γιά κάθε «σχέδιο», ὅπως καθορίζεται πιό πάνω, θεωρεῖται ἀναγκαῖο νά περιγραφεῖ, ἔστω καί σχηματικά, τό «γένος» καί τό «εἶδος» τῆς ψυχανάλυσεως ἢ, καλύτερα, νά καθοριστεῖ ὁ *χώρος* καί τό *ἀντικείμενό* τῆς. Σέ αὐτό τό σημεῖο, θεωρῶ ἰδιαίτέρως βοηθητικά τά κριτήρια πού προτείνει ἡ «ἱστορική ἐπιστημολογία» τοῦ G. Bachelard, γιά τή γένεση καί αὐτονομία ἐνός «κλάδου»: Παραγωγή ἐπιστημολογικῆς τομῆς μέ τήν ἀποδέσμευση τοῦ «κλάδου» ἀπό τήν ἰδεολογική του προϊστορία, στήν περίπτωση μας, τῶν ψυχολογικῶν θεωριῶν, ἐπαναθεσμοποίηση, μετά ἀπό ἐπαναδόμηση, ἐνοιῶν καί, τέλος, προτάσεις γιά τήν ἐπίλυση τῶν μειζόνων ἐπιστημολογικῶν ἐμποδίων κάθε θεωρίας ψυχισμοῦ.⁷ Μποροῦμε νά θεωρήσουμε, λοιπόν, πῶς ἡ Ψυχανά-

5. Τελικά, τό κείμενο αὐτό δημοσιεύθηκε τό 1950, ἑντεκα χρόνια μετά τό θάνατο τοῦ Φρόντ, καί περιλαμβάνεται στόν 1ο τόμο τῆς *Standard Edition*, p. 295-387 (ἀγγλικά), ἢ στόν τόμο *Naissance de Psychanalyse*, PUF, p. 307-396 (γαλλικά). Ἐκτοτε, τό κείμενο αὐτό προβληματίζει ἰδιαίτέρως τούς θεωρητικούς τῆς Ψυχανάλυσεως. Παρ' ὅλο ὅτι πολλές ἀπό τίς ἰδέες πού ὑπάρχουν στό «Σχέδιο» συμπεριλαμβάνονται αὐτοῦσιες σέ μεταγενέστερα ἔργα τοῦ Φρόντ, ὅπως στήν *Ἐπιστήμη τῶν Ὀνειρῶν* (1900), τό σύνολο τῆς ἐπιστημολογικῆς του προβληματικῆς ἔμεινε ἀγνωστο καί στούς μαθητές του καί στούς ἐπικριτές του. Μιά ὀλόκληρη, ἄλλωστε, θεώρηση τοῦ φροϋδικοῦ ἔργου θεωρεῖ αὐτή τήν πρώτη προσπάθεια, ἢ καί ἀκόμη αὐτή τήν πρώτη ἐποχή τοῦ ἔργου ἐνός Φρόντ νευρολόγου-«ἐπιστήμονα», σάν τή μόνη «ἐπιστημονική» ἔκφραση τῆς Ψυχανάλυσεως (βλέπε, π.χ., U. Levin, *Freud's Early Psychology of the Neuroses. A Historical Perspective*, University of Pittsburgh Press, 1978).

6. Σχετικά μέ αὐτή τήν ἀνάγκη ἐνός καινούργιου, ἔστω καί «πρόσκαιρου» σχεδίου ἐπιστημολογικῆς τοποθέτησης τῆς Ψυχανάλυσεως, παραπέμω καί πάλι στίς δύο πρῶτες ἀναφορές τῆς σημειώσεως I, καί κυρίως στήν εἰσαγωγή τοῦ P.-L. Assoun (σ. 15-37).

7. Ἐκτός ἀπό τόν P.-L. Assoun (πιό πάνω), ἀναφέρομαι στήν παρουσίαση τοῦ D. Lecourt, *L'Épistémologie Historique de Gaston Bachelard*, 1972, J. Vrin, Paris, καί φυσικά στόν G. Bachelard, *La formation de l'esprit scientifique*, 1938 (1975), J. Vrin, Paris. Νά σημειωθεῖ ἰδιαίτερος ὁ ὑπότιτλος αὐτοῦ τοῦ βιβλίου: *Contribution à une psychanalyse de la connaissance objective*. Εἶναι γεγονός πῶς ἡ χρησιμοποίηση τῆς ἐπιστημολογίας τοῦ Bachelard γιά νά «δικαιωθεῖ» ἡ Ψυχανάλυση

λυση άπαντάει θετικά στά κριτήρια αυτά, και έτσι νομιμοποιείται σαν «κλάδος» ιδιαίτερος. Νά θυμήσω μονολεκτικά σε τί συνίστανται αυτές οι θετικές άπαντήσεις. Ή επιστημολογική τομή εκφράζεται κυρίως με την άποδέσμευση της ψυχανalyτικής θεωρίας από τό προγενέστερο ιδεολογικό δίπολο «σώμα-ψυχή». Αυτή ή άποδέσμευση όδγηει στη δυνατότητα δομησεως μίας θεωρίας του ψυχισμού, με, μέσα από τήν σωματοψυχική ένότητα, εκφράζει τήν ισοτιμία τών διαφόρων δομικών στοιχείων του Άνθρώπου. Με τή θέσπιση όμως αυτής της ένότητας, προτείνονται και ίκανοποιητικές άπαντήσεις στα επιστημολογικά εμπόδια κάθε θεωρίας ψυχισμού: τήν ψυχή και τή συνείδηση. Αυτό τό τελευταίο επιτυγχάνεται με τόν επαναπροσδιορισμό της έννοιας «συνείδηση», σαν τόν συνειδητό πόλο του ψυχισμού, μιά και άλλος είναι ο άσυνείδητος πόλος. Ή ψυχανάλυση, προτείνοντας δυναμικές και διαλεκτικές σχέσεις μεταξύ αυτών τών πόλων, είναι σε θέση νά περιγράψει και νά εξηγήσει μεγάλο αριθμό προβλημάτων που τίθενται σε κάθε ψυχολογία. Τέλος, ή μεγάλη σημασία, που έχει στη φροϋδική θεωρία τό άσυνείδητο, επιτρέπει τή μονολεκτική κατονομασία της Ψυχανάλυσεως σαν «επιστήμη» του Άσυνείδητου.⁸ Αυτή λοιπόν ή «επιστήμη» συνδέει στενά τή λειτουργία της θεωρίας με τήν πρακτική της, έτσι ώστε νά μήν μπορεί νά θεωρηθεί (τουλάχιστον πρωτογενώς) ή ψυχανάλυση χωρίς τή συνεχή και άμφοτεροβαρή διεξόδυση πρακτικής και θεωρίας. Ή μεθοδολογία της πρακτικής, μέσα από τό χειρισμό της μεταβίβασης-άντιμεταβίβασης, εκφράζεται εξειδικευμένα με τήν έρμηνεία, ή όποία με τήν σειρά της τροφοδοτείται και τροφοδοτεί τή θεωρία. Στο επίπεδο αυτό, τό θεωρητικό, ο Φρόνυτ καθόρισε μιά βασική μεθοδολογική άπαίτηση: τήν πλήρη μεταψυχολογική περιγραφή κάθε ψυχανalyτικής έννοιας, δηλαδή τή σύνθεση και τών τριών άπόψεων: της δυναμικής, της οικονομικής και της τοπικής.

Ή μεταψυχολογική διάσταση καθορίζει τή μεθοδολογική άυτονομία της ψυχανάλυσεως και άποτελεί τήν πιό δυναμική της έκφραση, δεδομένου ότι επιτρέπει τή συνεχή μετατροπή της σαν θεωρίας, με τήν ένσωμάτωση νέων δεδομένων της κλινικής (άλλά και κοινωνικής) παρατηρήσεως, καθώς και στοιχείων από άλλες «ειδικότητες».⁹

μπορεί νά προκαλέσει άντιρρήσεις, κυρίως από τούς κρατούντες της «άγγλοσαξονικής» επιστημολογίας. Έπί του παρόντος, μιά πρώτη άπάντηση δίνει ο ίδιος ο Bachelard στο κεφάλαιο «Ή Επιστημονική άντικειμενικότητα και Ψυχανάλυση» (σ. 239, in *La formation...*): «Ψυχολογικά, δέν υπάρχει αλήθεια χωρίς επάνορθωση του λάθους. Μιά ψυχολογία της άντικειμενικής στάσεως (attitude), είναι μιά ιστορία τών προσώπων μας λαθών».

8. Δέν μου διαφεύγει τό γεγονός ότι ο διασμός ψυχή-σώμα μπορεί νά μεταθίεται άπό τούς προς τό δίπολο συνείδηση-άσυνείδητο. Μπορούμε νά δούμε τήν προσπάθεια του Φρόνυτ νά συμπληρώσει τήν πρώτη του τοπική θεωρία με τή δεύτερη, σαν έκφραση άποσβέσεως «κάθε» διχοτόμησης του ψυχισμού, σαν συνέπεια της θεωρίας. Πέρα όμως από αυτό, στήν ίδια κατεύθυνση μπορούμε νά άναζητήσουμε τή σχετική μονοπολικότητα στην όνομαζόμενη «Ego Psychology», άμερικάνικη μετεξέλιξη του φροϋδισμού, και τήν παλινδρομική ψυχοσωματική ψευδοένότητα στο έργο του Alexander. Όσον άφορά τή λακανική «έπιστροφή στον Φρόνυτ», παραπέμπω στην έργασια του Μ. Μακρίδη με τόν ευγλωττο τίτλο: *Ή Ψυχανάλυση του Δοκιμασμένου Ήσκαμένου*, Έρασμός, 1977.

9. Όπως και άλλου υπογράμμισα (*Προλεγόμενα στην Ψυχανalyτική προσέγγιση της προβλημα-*

— Προτοῦ ὅμως προτείνουμε τοὺς ὅρους πού μᾶς ἐπιτρέπουν νά θεωροῦμε τὴν ψυχανάλυση «κλάδο» μὲ αὐτόνομη ἐπιστημολογική ὑπόσταση, ἄς θυμηθοῦμε (πάλι) τὸ ρόλο πού ἔπαιξε ἡ ψυχαναλυτικὴ «πρόταση» τὴν ἐποχὴ πού ἐμφανίστηκε (καί μεταγενέστερα). Σὲ αὐτὸ τὸ σημεῖο μποροῦμε νά παραθέσουμε τὴ γνώμη τοῦ G. Canguilhem:¹⁰ «Ὁ Φρόντ συνέκρινε τὸ σκάνδαλο, πού προξένησαν οἱ πρῶτες παρουσιάσεις τῆς θεωρίας τῆς ψυχανάλυσεως, μὲ τὶς ἀντίστοιχες ἀντιδράσεις πού εἶχαν προκαλέσει τὸν 17ο αἰῶνα ἡ Κοσμολογία τοῦ Γαλιλαίου καί τὸν 19ο αἰῶνα ἡ Βιολογία τοῦ Δαρβίνου. Καί ὄντως, καί στὶς τρεῖς αὐτές περιπτώσεις, ὁ ἄνθρωπος βρέθηκε διαδοχικὰ ἀποστερημένος ἀπὸ τρεῖς βολικές ψευδαισθήσεις: τὴν ψευδαίσθηση τῆς συμπτώσεώς του μὲ τὸ κέντρο τοῦ Κόσμου, τὴν ψευδαίσθηση τῆς μοναδικότητάς του γενεαλογικοῦ του δένδρου καί τὴν ψευδαίσθηση τῆς δυνατότητας νά ἔχει πρόσβαση σὲ μιὰ ἀπόλυτη συνείδηση τοῦ ἑαυτοῦ του». Μὲ ἄλλα λόγια, μποροῦμε νά δεχτοῦμε πὼς ἡ ψυχανάλυση ἀνακίνησε καί κλόνισε τὴ βολικὴ θέση τοῦ νοήματος καί τῆς ζωῆς καί τοῦ ἀνθρώπου, πού εἶχε παραχθεῖ ἀπὸ τὶς προηγούμενές της κοσμοθεωρίες.¹¹ Βεβαίως, δύο ἄμεσα ἐρωτηματικά γεννῶνται ἐδῶ: εἶναι ἡ ψυχανάλυση ἡ πρῶτη πού εἶχε τέτοια δράση; Εἶναι ἡ ψυχανάλυση μιὰ κοσμοθεωρία;

Γιὰ τὴν πρώτη ἐρώτηση, φυσικὰ, ἡ ἀπάντηση εἶναι ἀρνητικὴ, ἀλλὰ προφανῶς ὁ πρωταγωνιστικὸς ρόλος τῆς ψυχανάλυσεως θά πρέπει νά ἀναζητηθεῖ στὴν πρόταση μιᾶς πρακτικῆς (τῆς ψυχαναλυτικῆς θεραπείας) καί στὶς εὐρύτερες διασυνδέσεις της μὲ τὴν ἰατρικὴ καί τὶς ἐπιστῆμες τῆς φύσεως. Γιὰ τὴ

τικῆς ἀτόμου-ομάδας, Σύγχρονα Θέματα, 1982, 79-81), ἡ συγγένεια τῶν ὄρων «μεταψυχολογία» καί «μεταφυσικὴ» δέν εἶναι καθόλου τυχαία. Γιὰ τὸν Φρόντ, ἡ «μεταψυχολογία» συνίσταται στὶς ἐπιστημονικὲς ἀπόπειρες γιὰ ἀνασκευὴ τῶν κατασκευασμάτων τῆς «μεταψυχολογικῆς». Ἡ «μεταψυχολογικὴ» διάσταση (καί ἀπαίτηση) δέν συναντᾷ τὴν ὁμοθυμία τῶν σύγχρονων ψυχαναλυτῶν. Αὐτὸ εἶναι κατανοητὸ ἂν σκεφτεῖ κανένας τὴν τάση πού θυμίσσαμε στὴ σημείωση 5, πού μπορεῖ καί ἄλλοιῶς νά διαχωριστεῖ σὲ «ἐπιστημονικούς» καί «φιλοσοφικούς» ψυχαναλυτές. Εἶναι προφανές ὅτι γιὰ τὴν πρώτη κατηγορία ψυχαναλυτῶν, κάθε «μετά» ἔννοια δέν μπορεῖ παρά νά προέρχεται «ἐκ τοῦ πονηροῦ» (βλέπε τὴν ἐνδιαφέρουσα παρουσίαση αὐτῆς τῆς ἀπόψεως in D. Duncan — πῶς πάνω — καί γενικότερα στὸ βιβλίο K. H. Pribram and M. M. Gill, *Freud's "project" Re-Assessed*, Basic Books, 1976).

10. G. Canguilhem, *Ideologie et rationalité dans l'histoire des sciences de la vie* (J. Vrin, Paris, 1977), σελίδα 101.

11. Ἡ ἔκφραση «Remise en cause du statut du sens» ἔδωσε ἀφορμὴ σὲ συζήτηση καί κατὰ τὴ διάρκεια αὐτῆς τῆς παρουσιάσεως καί σὲ προγενέστερη συζήτηση στὸ Κέντρο Φιλοσοφικῶν Ἐρευνῶν (Ἀθήνα, Δεκέμβριος 1980). Δέν εἶναι ἀντικείμενο τῆς σημερινῆς παρουσιάσεως νά συζητηθοῦν οἱ φιλοσοφικὲς (ἐκλεκτικὲς) συγγένειες τοῦ Φρόντ καί τῶν φροειδιστῶν. Πρέπει λάβουμε ὅπως ὁποῖοτε ὑπόψη μας τὴ λειτουργικότητα μέσα στὸν ψυχαναλυτικὸ λόγο τοῦ «νοήματος», τῆς «ἐννοίας» καί κατὰ συνέπεια τῆς «ἐρμηνείας», ὅπως καί τὴ λειτουργικότητα τοῦ πιθανοῦ ρόλου τῆς ψυχανάλυσεως σάν νέου «διαφωτισμοῦ» ἢ ἀκόμη σάν «θεωρίας τῆς γνώσης». Ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία εἶναι ἐκτεταμένη καί ἀναφέρω πάλι μόνο τὴν εἰσαγωγὴν στὸ βιβλίο τοῦ P. L. Assoun (πῶς πάνω) ἀλλὰ μόνο στὶς ἐργασίες τοῦ ἴδιου: *Freud, la philosophie et les philosophes*, PUF, 1976 καί *Freud et Nietzsche*, PUF, 1980. Μία ἄλλη σκοπιά, ἀλλὰ στὴν ἴδια κατεύθυνση, ἀναπτύσσεται ἀπὸ τὸν P. Kaufmann, «Freud: La théorie freudienne de la culture», p.11-69, in *La Philosophie*, sous la direction de F. Chatelet, 4ος τόμος, Marabout 1979. Τέλος, ὑπάρχει ἐστὶ ἑλληνικὰ ἢ ἐργασία τοῦ I. Μπούγα, «Ψυχανάλυση καί Φιλοσοφία. Φροειδικὴ ἀνθρωπολογία καί προβληματικὴ τοῦ ὑποκειμένου», *Φιλοσοφία*, 1980-81, 10-11, 148-191.

δεύτερη ερώτηση, ή άμεση απάντηση μπορεί νά είναι «*εὐτυχῶς - ἡ - ψυχανάλυση - δέν - εἶναι - κοσμοθεωρία*» (βλέπε καί σημείωση 4). Σαφέστερα ὁμως: «ἡ ψυχανάλυση δέν εἶναι μία *Weltanschauung*, οὔτε μία φιλοσοφία πού ἰσχυρίζεται πῶς προσφέρει τά κλειδιά τοῦ σύμπαντος. Πρυτανεύεται ἀπό ἓνα ἰδιαίτερο σκοποῦ, αὐτόν πού ἱστορικά καθορίζεται σάν ἀνάπτυξη τῆς ἐννοίας τοῦ ὑποκειμένου. Θέτει δέ αὐτή τήν ἐννοια μέ τρόπο καινούργιο, ἐπαναπροσδιορίζοντας τό ὑποκείμενο μέσα ἀπό τήν *σημαίνουσα ἐξάρτησή του*» (J. Lacan).¹²

Αὐτές οἱ διευκρινήσεις, σέ συνδυασμό μέ ὅ,τι λέχθηκε μέχρι στιγμῆς, ἐπιτρέπουν λοιπόν νά δεχτοῦμε τήν αὐτόνομη ἐπιστημολογική ταυτότητα τῆς ψυχανάλυσεως. Εἶδαμε πῶς ἀποσπαστήκε ἀπό τίς προηγούμενες ψυχολογικές θεωρίες, ποιά εἶναι τά μεθοδολογικά ἐργαλεῖα τῆς, καθώς καί οἱ στοχεύσεις τῆς. Αὐτό πού μένει νά ξεκαθαριστεῖ εἶναι ἡ πραγματική ὑπόσταση, τῆς *sui generis* διαδικασίας, πού, μέσα ἀπό τήν ἰδιότυπη σχέση θεωρίας-πράξης, ὀρίζει σήμερα, ὅπως καί χτές, τήν ψυχανάλυση. Γιατί, πράγματι, αὐτός ὁ νέος «κλάδος», ἢ αὐτή ἡ νέα «εἰδικότητα», εἶναι *sui generis*, εἶναι μία πρωτόφαντη «*κλινικο-θεωρητική πρακτική*»,¹³ ἢ καλύτερα μία «*πρακτικοποιητική δραστηριότητα*», ὅπως τήν ὀνομάζει ὁ Κ.Καστοριάδης, στό δοκίμιό του *Ἐπιλεγόμενα σέ μία θεωρία τῆς ψυχῆς πού κατάφεραν νά τήν παρουσιάσουν σάν ἐπιστήμη*.¹⁴ Εἶναι, φυσικά, ἀδύνατο νά παραρσησθεῖ ὁλόκληρο τό ἐπιχείρημα τοῦ συγγραφέα, μποροῦμε ὁμως νά παραθέσουμε τή συμπερασματική παράγραφο τῆς δεύτερης ἐνότητας τοῦ δοκιμίου: «Ἡ ψυχανάλυση δέν ἔχει σάν σκοπό τήν ψυχαναλυτική *ἐνέργεια*, ἀλλά οὔτε ἓνα *ἔργον* ἐξωτερικό τοῦ χρήματος (πλούτου). Τό *ἔργον* τῆς ψυχανάλυσεως, καθώς καί τό *ἔργον* τῆς παιδαγωγικῆς ἢ τῆς πολιτικῆς, εἶναι μία μή προϋπάρχουσα *ἐνέργεια* καί αὐτό τό *ἔργον* εἶναι ἀπό ἐκεῖνα «πού ἡ φύση ἀδυνατεῖ νά ἐπιτελέσει». Δέν πρόκειται γιά μία ἀπλή ἐνεργοποίηση τῶν ἱκανοτήτων τοῦ ἀτόμου, οὔτε μία δραστηριοποίηση μίας δυνάμεως πού στήν πραγματικότητα προϋπῆρχε, ἀλλά πρόκειται γιά μία δραστηριότητα μιᾶς δυνάμεως σέ δεύτερο βαθμό, ἓνα δύνασθαι εἶναι (καί πράττειν), ἢ Ψυχανάλυση σάν αὐτομεταβολή, εἶναι μία *πρακτικο-ποιητική δραστηριότητα*».

— Αὐτή ἡ αὐτομεταβολή, ὁ αὐτομετασχηματισμός, ἐνδιαφέρει ἰδιαίτερα μία διεπιστημονική προβληματική. Καί ὁ λόγος εἶναι ὅτι ναι μέν ἡ Ψυχανάλυση διαθέτει εἰδική μέθοδο καί κάποιο εἰδικό πεδίο μελέτης, ἀλλά ἐμπεριέχει ἐξ ὀρισμοῦ τίς προϋποθέσεις καί μετασχηματισμοῦ τῆς καί ἐμπλουτισμοῦ τῆς ἀπό ἄλλους «κλάδους». Ἄς δοῦμε ὁμως πῶς ὁ ἴδιος ὁ Φρόντ, Τό 1926 μεταγενέστερες ἀπό τό 1895 προτάσεις πού, ἀντιμετωπίζει τό θέμα. Τό 1923 πιστεύει (ἀκόμη) πῶς ἡ «Ψυχανάλυση εἶναι μία ἐμπειρική ἐπιστήμη [καί ὡς ἐκ τούτου] ἐντελῶς ἀντίθετη ἀπό τή Φιλοσοφία» καί αὐτό γιά τό λόγο πῶς «ἡ ψυχανά-

12. J. Lacan, *Seminaire sur l'oeil et le regard*, ὅπως ἀναφέρεται ἀπό J. B. Yelnik, «L'écriture de dirac, ornica», *Analytica*, 5, 35-45.

13. J. P. Valabrega, *La formation du psychanalyste* (Belfond, 1979).

14. C. Castoriadis, *Epilegomena à une théorie de l'âme que l'on a pu présenter comme science*. Ἀρχικά, «In Inconscient», 1968, 8, συμπεριλαμβάνεται στό *Les carrefours du labyrinthe*, p. 29-64, Seuil, 1978. Ἐπίσης καί ἐλληνική μετάφραση, στό κείμενο 7, σέ ἰδιωτική ἔκδοση-μετάφραση τοῦ Β. Τομανᾶ, Θεσσαλονίκη

λυση παραμένει τό δυνατόν πιό κοντά στά δεδομένα (facts) του πεδίου μελέτης της, προσπαθεί νά ἐπιλύσει τά ἄμεσα προβλήματα πού θέτει ἡ παρατήρηση, προχωράει ψηλαφητά τό δρόμο της μέ τή βοήθεια τῆς ἐμπειρίας, εἶναι πάντα ἀτελής καί πάντα ἔτοιμη νά διορθώσει ἢ νά ἀλλάξει τίς θεωρίες της.¹⁵ Ἀπό αὐτό τό βραχύ ἀπόσπασμα μποροῦμε νά διαπιστώσουμε μία (οὐσιαστική) ἀλλαγὴ τοῦ Φρόντ μπροστά στό ἐπιστημολογικό πρόβλημα, πού τοῦ ἔθετε ἡ ἀνάπτυξη τῆς Ψυχανάλυσεως. Τό 1895 πίστευε σέ μία ψυχολογία, κλάδο τῶν ἐπιστημῶν τῆς Φύσεως, πού εἶχε τή δυνατότητα (καί τήν ὑποχρέωση) νά παράγει μοντέλα κτλ. Τό 1923, πιστεύει πάντοτε ὅτι ἡ Ψυχανάλυση (μπορεῖ νά) εἶναι ἐμπειρική (ἐπιστήμη), ἀλλά ἡ λειτουργικότητα τῆς θεωρίας της ἔχει κερδίσει σέ διαλεκτικά στοιχεῖα, ἐνῶ ἔχει χάσει σέ θετικιστική σιγουράδα.¹⁶ Κάποια πηγὴ αὐτῆς τῆς ἀλλαγῆς μπορεῖ νά ἀναζητηθεῖ στό γεγονός ὅτι ὁ Φρόντ, μετὰ ἀπό τήν πρώτη, καθαρά κλινική, περίοδο τῆς ἔρευνάς του, στράφηκε καί πρὸς ἄλλες κατευθύνσεις, γενικεύοντας τήν ἐφαρμογὴ τῶν ψυχαναλυτικῶν ὑποθέσεων πρὸς φιλοσοφικά, κοινωνικά θέματα ἢ καί προβλήματα σχετικὰ μέ τή δημιουργία τῶν τεχνῶν. Μία τέτοια διαδικασία ἐκφράζεται καθαρά ἀπό τόν ἴδιο τόν Φρόντ σέ δύο ἄρθρα πού ἔγραψε τό 1913 γιά τό ἰταλικό ἐπιστημονικό περιοδικό *Scientia*.¹⁷ Στό πρῶτο ἄρθρο, μέ ὑπότιτλο «Τό ψυχολογικό ἐνδιαφέρον τῆς Ψυχανάλυσεως», διαβάζουμε: «Ἡ ἱατρική σημασία τῆς Ψυχανάλυσεως δέν ἐπαρκεῖ γιά νά παρουσιαστεῖ σέ ἓνα κύκλο διανοουμένων (savants), πού ἐνδιαφέρονται γιά τή σύνθεση τῶν ἐπιστημῶν». Καί συνεχίζει (πῶς ἀκόμη εἶναι πρόφρων κάθε βεβαιότητα γιά τή σημασία τῆς Ψυχανάλυσεως: «...Ἄν παρ' ὅλα αὐτά θεωρῶ τό πείραμα πού πραγματοποιεῖ ἡ Ψυχανάλυση νόμιμο, εἶναι γιὰτί ἰσχυρίζεται πῶς μπορεῖ νά ἐνδιαφέρει καί ἄλλους (ἐπιστήμονες), ἐκτός ἀπό τοὺς ψυχιάτρους, μιᾶς καί καταπιάνεται καί μέ ἄλλες σφαίρες τῆς γνώσης, καί ἀποκαλύπτει ἀπρόσμενες σχέσεις μεταξύ τους, καί τῆς παθο-

15. S. Freud, Two Encyclopaedia Articles (1923) (1022) a. «Psychoanalysis», b. «The Libido Theory» in *Standard Edition* (S.E.), τόμος XVIII. Ἡ ἀναφορὰ στή σ. 253.

16. Στό σημεῖο αὐτό μπορῶ νά ἀναφερθῶ πολύ σύντομα σέ ἓνα θέμα πού συζητήθηκε κατά τή διάρκεια τοῦ σεμιναρίου, καί πού ἀνοίγει τό τεράστιο κεφάλαιο σχέσεων ἀνάμεσα στό φροῦδιισμό καί στό μαρξισμό. Μιά ἀπό τίς ἀρχικές κριτικές τοῦ φροῦδισμού ἀπό μαρξιστές ἦταν ἡ προσκόλλησή του στήν ἐμπειρία καί ὁ θετικισμός του (ἀλλά συγχρόνως καί τό γεγονός ὅτι ἡ ψυχανάλυση εἶναι καί αὐτὴ μία ὑποκειμενικὴ Ψυχολογία). Αὐτό ἐκφράζεται μέ ἓνα σαφέστατο τρόπο στό θαυμάσιο βιβλίο τοῦ 1927 (μεταφρασμένο ὅμως ἀγγλικά τό 1976 καί γαλλικά τό 1980 τοῦ V. N. Vološinov, *Freudianism a Marxist Critique*. Translated by I. R. Titunik, Academic Press. M. M. Bakhtine (V. N. Volochinov), *Ecrits sur le Freudisme*, traduits par G. Verret, 1980, L' Age d' Homme, Lausanne. Μὲ αὐτὴ τήν εὐκαιρία ὑπογραμμίζω πῶς ὁ Vološinov καί ὁ Bakhtine, γλωσσολόγοι καί κριτικοὶ λογοτεχνίας ἐπηρεασμένοι ἀπὸ τὴ σχολὴ τῆς Πράγας, κάνουν μία θαυμάσια σημειολογικὴ κριτικὴ στό (μέχρι τότε) ἔργο τοῦ Φρόντ (βλ. καί Appendix II: V. N. Vološinov and the Structure of Language in Freudianism, by N. H. Bruss, ὅπου ὑπάρχει ἐνδιαφέρουσα σύνθεση τῶν προσφάτων ἐξελίξεων τῆς ψυχανάλυσης μέ τόν J. Lacan). Δυστυχῶς, ἡ λαμπρὴ ἐξαίρεση τοῦ Vološinov δέν μπορεῖ νά ἐλαττώσει τὴν ἀρνητικὴ ἐντύπωση πού ἔχει κανεὶς συμβουλευόμενος, κυρίως, τὴ σοβιετικὴ μαρξιστικὴ σχετικὴ βιβλιογραφία, ὅπως τό Ph. Bassine, *Le problème de l' inconscient*, éditions de Moscou 1973, ἢ τό συλλογικὸ *Psychotherapy in the Soviet Union*, Translated ed by R. B. Winn, Grove Press, New York, 1961.

17. S. Freud, «The claims of Psycho-analysis to Scientific Interest», in S. E. XIII, p. 165-190.

λογίας της ψυχικής ζωής». Στη συνέχεια εικονογραφεί τήν πιό πάνω θέση με παραδείγματα: τά όνειρα, οι παραπράξεις, ή έννοια της ψυχικής πραγματικότητας, οι συναισθηματικές επιδράσεις στις διανοητικές διεργασίες. Τό δεύτερο άρθρο προτείνει συγκεκριμένα τό πώς ή Ψυχανάλυση μπορεί νά ενδιαφέρει τίς μή ψυχολογικές επιστήμες.

«Παραθέτω μόνο τόν κατάλογο αὐτῶν τῶν ἐπιστημῶν, πού μπορούμε νά τόν θεωρήσουμε εὐγλωττο: Φιλολογία, Φιλοσοφία, Βιολογία, ἐπιστήμες Γενετικής, Ἱστορία τοῦ πολιτισμοῦ, Αἰσθητική, Κοινωνιολογία, Παιδαγωγική. Εἶναι σαφές πῶς γιά τόν Φρόντ τολάχιστον μία έννοια διακλαδικότητας ἦταν ἀπαραίτητη καί γιά τήν ψυχανάλυση, ἀλλά καί γιά ἄλλες ἐπιστήμες. Αὐτή ή στάση δέν στοιχειοθετεῖ πρόταση γιά μία διεπιστημονικότητα, ἀλλά μάς ἐπιτρέπει νά βροῦμε τό στίγμα τοῦ Φρόντ σχετικά μέ τήν ἐπιστημολογική προβληματική τῆς ἐποχῆς του.¹⁸

— "Ἀρχισα αὐτή τήν εἰσήγηση προβάλλοντας μία παραδοξότητα τῆς Ψυχανάλυσεως. Ἐλιπῶ νά φάνηκε πῶς αὐτή ή «*παραδοξότητα*» εἶναι ἀναγκαία γιά τήν Ψυχανάλυση, μιάς καί τεκμηριώνεται ἱστορικά καί μεθοδολογικά. Ἐπί πλέον, εἶναι σαφές πῶς πολλές ἐπιστημολογικές στάσεις ὀρίζουν καί ἰσάριθμες ψυχανάλυσεις.

Στήν ὁποιαδήποτε ὁμως περίπτωση, ή *sui generis* ὑπόστασή τῆς ἀποτελεῖ (καί) σήμερα πρόκληση, γιά ψυχαναλυτές καί μή, ὥστε νά γίνει ή ἐπεξεργασία ἑνός νέου σχεδίου ἐπιστημολογίας τῆς Ψυχανάλυσεως. Αὐτό τό νέο σχέδιο, λοιπόν, δέν μπορεί παρά νά συμμετέχει στή διεπιστημονική προσπάθεια πολλαπλῶν ἐπαναλυστικῶν. Καί πρὶν ἅπ' ὅλα τῆς ἴδιας τῆς ἐνοιακῆς «ἐπιστήμης». Ἡ Ψυχανάλυση μπορεί νά φωτισεῖ καί νά γνωσιακά πλέγματα τῆς ἐποχῆς μας. Καί φυσικά νά συνεισφέρει μέ τά δικά τῆς ἐργαλεῖα, καλή ὥρα, στή διασαφήνιση τῶν κινήτρων γιά τήν «ἐπιστήμη», ἢ ἀκόμη καί

18: Ἐδῶ μπορούμε νά συμπλησιάσουμε τήν ἀνάλογη στάση ἑνός ἄλλου μεγάλου ψυχολόγου τοῦ 20οῦ αἰῶνα, τοῦ J. Piaget, πράγμα, ἄλλωστε, πού ἔγινε καί στή συζήτηση. Ὁ Piaget ἔδειξε ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον γιά τά ἐπιστημολογικά θέματα καί τολάχιστον γιά κάποια μορφή διεπιστημονικότητας (βλέπε J. Piaget, «Relations between Psychology and other Sciences», *Ann. Rev. Psychol.*, 1979, 30, 1-8). Μιά σχετικά ἄγνωστη πτυχή τοῦ ἔργου του, ἀναφέρει τήν σὺν ἐνδιαφέρον του γιά τήν ψυχανάλυση (βλέπε J. Piaget, *The Affective Unconscious and the Cognitive Process*, p. 63-71, in *Piaget and his School*, B. Inhelder and H. H. Chipmann (editors), Springer-Verlag, 1976).

19: Αὐτή ή μεταγραφὴ τῆς προφορικής παρουσιάσεως-συζήτησεως μετὰ ἀπὸ ἕνα ὀρισμένο χρόνο ἐπιτρέπει νά ἐπισημανθεῖ ή τωρινή ἐξέλιξη αὐτῆς τῆς ἔρευνας. Ἡ δομὴ ἐκείνης τῆς εἰσηγήσεως ἔλαβε κατὰ κύριο λόγο ὑπόψη τῆς τά ἐπιστημολογικά προβλήματα πού εἶχε νά ἀντιμετωπίσει ὁ ἴδιος ὁ Φρόντ στήν ψυχαναλυτικὴ του ἔρευνα. Γιά τή μελλοντικὴ δουλειά στήν ἐπιστημολογία τῆς ψυχανάλυσεως νομίζω πῶς θά πρέπει νά ἐνσωματώσουμε τίς ὑποθέσεις τοῦ Λακάν γιά τήν ὑπαρξὴ τεσσάρων εἰδῶν (δινατῶν) Λόγων στήν κοινωνία μας (les quatre discours). Ὁ ἕνας ἀπὸ αὐτοὺς εἶναι ὁ Λόγος τοῦ Ψυχαναλυτῆ, οἱ ἄλλοι ὁ Λόγος τοῦ Κυρίου (Maitre), ὁ Λόγος τῆς Γνώσεως καί ὁ Λόγος τοῦ Ὑστερικοῦ προσώπου. Διαφαίνεται ἄμεσος τό «διεπιστημονικό» ἐνδιαφέρον αὐτῆς τῆς προτάσεως. Ἡ βιβλιογραφία, σχετικά μέ τά quatre discours, βρίσκεται τὰ σέ πολλά δημοσιευμένα καί ἀδημοσίευτα κείμενα τοῦ Λακάν: Ἐχω ὑπόψη μου τό ἀδημοσίευτο ἄρθρο τοῦ Θάνου Λίποβατς, «Οἱ Τέσσερις Λόγοι», πού τόν εὐχαριστῶ ἐδῶ (βλέπε καί J. Clavreul, *L'ordre medical*. Seuil, 1978. G. Wajeman, *Le maître et l'hystérique*. Navarin/Seuil, 1982). Ἐνδιαφέρουν ἐπίσης, ἐκτός ἀπὸ τά ἔργα τοῦ Λακάν καί τῶν Λακανιστῶν, καί οἱ μή γαλλικὲς πηγές, ὅπως: S.

